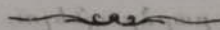

ուսումնական բացատրութիւններ տալ, այնքան աւելի հետամուտ պէտք է լինինք, որ գէթ փորձական իրողութիւնը նկարագրուի ամենաճիշդ կերպով. և անտարակոյս, այս ձևով հաղորդած իրողութիւնները՝ այն արդիւնաւորագոյն ուսումնական տեղեկութիւններ կը լինին, որ միմիայն հնարաւոր են մանկական հասակում տպուորել: Իսկ եթէ մենք փորձում ենք իրողութիւնը թէ՛ նկարագրել և թէ՛ բացատրել, մենք գրեթէ երբէք չենք կարողանում կատարել ճարտասանութեան այն կանոնը, որ պատուիրում է իրողութիւնը զատել իւր պատճառից և այնպէս իւրաքանչիւրը աւանդել անշփոթաբար:

Բալֆուր Ստիւարտի Վիզիքան և Արէնգաի քիմիան գեղեցիկ առաջնորդութիւններ են, թէ ինչպէս կարելի է մի հիմնական գիտութիւն փորձական եղանակով ուսումնասիրել (երկուսն էլ ռուսերէն լեզուով թարգմանուած են):

(Շարունակւել)

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակւել):

ԽԴ.

Ամառը չորը. Բժշկարար մարտը և շորա անցւելը: Հիւսարան. Վանէի զարկնայը. Տարալիճի արմաւանը. Միւսիւսիւսը, Արաղիւսը, Թաւիս խաւիւսը. Փախարարույ. Աւիճանման Եւկուսը. Սճար իշխանի ժամարանը և շորա արձանագործիւնները: Երկուսնայնայնայն իշխանը. Զանաղան իշխանաղան: Աւրէ Կարապետի իշխանը: Աւիւսանը և Աղիւսարը. Բորիւն իշխանի արմաւանը:

Ամառուի Նորավանքի աւերակ եկեղեցիները կանգնած են մի խոր ձորի մէջ, որի միջով հոսում է այն գետակը, որ իւր ըսկիզբն առնում է Կնիշիկի և Փայաղարի ձորերի աղբիւրներից և Ամառուի տակով, Ուփի ձորով (գլ. ԺԹ.) հասնում է Արփա-

չային ու խառնում է նորան: Չորի երկու կողմից բարձրանում են ժայռեր: Եկեղեցիները թէև ձորի մէջ, բարձր, մերկ ժայռի տակ են, բայց կանգնած են գետակից շատ բարձր դիրք ունեցող մի հարթավայրի վերայ: Նոքա պատասպարուած բնական տմրութեան մէջ, որ նախկին ժամանակներում ամենախարեւոր էր իրրւ, ապաստանարան երկրի վրդով գրութեան միջոցին: Ասկայն ձորը այժմ ինք ըստ ինքեան շատ զուարճալի տեղ է, երբ ձեր հայացքը սեպացած մերկ ժայռերից իջնում և կանգնում է գեղեցկազարգ ծառերի և ծաղիկների վերայ, օձապոռոյտ գետակի ափերի վերայ սփռուած:

Շրջապատյոտ նեղ ճանապարհով, որ երբեմնակի իջնում է մինչև գետակ և մերթ բարձրանում լանջի վերայ, ես քայլ առ քայլ մօտենում եմ վանքի բարձրութեանց ստորոտին: Այդ բարձրութիւնը ծածկուած է ծառերով և Ամաղուենցւոյ երեք չորս այգիներով: Քանիցս անգամ տեսել և զննել եմ այդ տեղերը, քանիցս անգամ այցելել եմ այդ սրբավայրին, քանիցս անգամ չարչարուել եմ նորանոր արձանագրութիւններ և խաչքարեր գուրս ըերել փլատակների տակից Ամաղուի, այդ նշանաւոր տեղի պատմութիւնը նորանոր նիւթերով առաւել հարստացնելու և վերջապէս քանիցս անգամ այցելած եմ լոկ այդ վանքերը տեսնելու: Եւ ոչ միայն ես, որ անմիջապէս զբաղուած էի Գարալագեազի բազմաթիւ հնութիւնների ուսումնասիրութեամբ, այլ և ամէն մի փոքր ի շատե՝ հետաքրքիր անձրն ոտք գնելով Գարալագեազ, չէր կարող զանց առնել Ամաղուի նորավանքը: Աւրեմն ով միջոց չէ ունեցել անձամբ տեսնել նորան, ես հրաւիրում եմ ինձ հետ բարձրանալ այդ տեղ:

Խոտերի միջով, ծառերի տակով, ջրերի վրայով ես բարձրանում եմ խիտ դարի վեր: Մեռ վանքը չհասած, քիչ թեքւում եմ աջակողմիս վերայ զէպի արեւելք, ուր կանգնած է ծառերի մէջ, հասարակ քարից պատած, կրաշաղախ կամարակալ ժիմատուռ առանց որ և է յիշատակարանի և արձանագրութեան: Նորա տարիքը, իւր և իւր շինողի անունը յայտնի չեն: Բայց պատերի տեսքից, դռան սեմի փայտեայ գերանից երեւում է որ շատ հին շինութիւն չէ: Արեւմտեան ցածրաշէն դռնով

մտնում եմ ներս, ուր յառակում շինած է աւազան: Աւազանը մուխն է և նորա մէջ լուում հոսող աղբիւրի խոխոջունը: Արդարեւ ձեռքդ իջեցնելով նորա մէջ կհանդիպես բարակ աղբիւրի հոսանքի: Աւրեմն այդ ջուրը սրբագործուած է, բարեպաշտ հաւատացեալները այժմ ևս իմելով նորանից կամ մարմնին քօնով բժշկւում են ամենատեսակ ցաւերից: Այդպէս են ընդունում մատրան ջրի զօրութիւնը:

Պատմութիւնն աւանդում է որ գեռ ևս ժ. դարում այդ ձորի մէջ կար սուրբ Փսկասի եկեղեցին և նորա բեմի տակից բղխում էր ձիթախառն աղբիւր բժշկարար զօրութեամբ: Ամենահին աւանդութիւններից երևում էր որ այդ տեղ բերուած և հանգստացրած է սուրբ Փսկաս հայրապետի նշխարը, որից և տեղի անունը Փսկաս կոչուեցաւ: «Եւ առնէր հրաշս զարմանալիս, զի ամենայն տնբուժելի ցաւք և անհնարինք ի մարդկանէ՝ դոցութիւնք և բորսաութիւնք և վերք բազմաժամանակեայ նեխեալք և ապականեալք, ի ժամանին ի տեղիս յայն հաւատովք և ի լուանալ ի ջուրն և յօծանելն ձիթով, բժշկեալ լինէին. և թէ մահացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր: *)

Եկեղեցիների պարսպից դուրս կան մի քանի աների աւերակներ, հասարակ, անտուշ քարից շինած, որոնց հիմնապատերը միայն մնացել են: Անշուշտ, այստեղ պէտք է լինէին շատ տրներ, որոնք այժմ անհետացել են, ըստ որում այդ նշանաւոր տեղի բազմաթիւ միաբանութիւնը պէտք է ունենար և բնդարձակ կացարաններ:

Հին շինութիւններից այժմ մնացել է և մի կամարակալ փոքրիկ սենեակ, երկարութեամբ հինգ և լայնութեամբ երեք քայլ, որ կոչւում է հէ-բա-պահ: Սորա ներքը, հարաւային պատի մէջ մի խաչքարի հետեւեալ արձանագրութիւնը ցոյց է տալի որ հիւրատունը շինել է Սարգիս եպիսկոպոսը: Սորա պատճէնը Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի գրքի մէջ չլինելով՝ դրնում եմ այստեղ:

*) Օրբէլ. պատմ. Հակ. Արս. գլ. ԿԳ:

«Յուսուին որ տա Աստուած, քո Սարգիս անարժան եպիսկոպոս կամաւ և հրամանաւ ամենօրհնեալ պարսնացն իմոյ Տարսայիճին, եղբոր Սմբատայ արքայի և ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին և եղբարց իւրոց Լիբարիտի և Թաղային (2) շինեցի զհիւրատունս և ետու հիւրանոցս գիւղ զԱւէշ իւր ամէն Սահմանօքն և ղերկու տկն ի Զաղացն յԱրփայ և այգի զԱխթամարենց բաժին ի վանքս զԹմնային, զԱվանէսին և զՊետրոսին, յԱկոսի զՆծնաա գոռունն, ի Վէդէ զՊարսնէ գնած բաժին հոգ, ի Նրբոյն զՄարական Փորակ յԱգարակի ձոր Վարդուան, յԱղատին զԸնդունւն Սարին զակներ, յԱնապատ զԹղենին, որ զայսոց մուտքն ի հիւրերին պետքն անց որ օտարքն և կամ ուտելիքն ուտեն պարսնացն երախտաւորացն աղօթք և Աստուած ողորմեայ ասեն, յիշեալով զիս և զիմ աշխատասէր Առաքելն, որ յիտ մեր զայս սահմանեալն յայս հիւրատունէս հանել Զանայ կամ խափանել՝ ինքն յԱստուծոյ և մեր մեղացն պարտական է» :

Այս արձանագրութիւնը թէ և թուական չունէ, բայց նորա հեղինակն և հիւրատուն շինողն այն Սարգիս եպիսկոպոսն է, որ տարսայիճի օրով նորա վանքի վանահայրն էր և Արփայի հոյակապ կամրջի շինողն :

Այնուհետև մեզ ներկայանում է եկեղեցիները շրջապատող բարձր քառանկիւնի քարաշէն պարիսպը հարուսային՝ արդէն խոնարհուած և հիւսիսային դեռ ևս կանգուն մեծ դռներով (դարպասներով)՝ Վերջինի արտաքին ճակատի վերայ երևում են չորեքկերպիանները, ձախ կողմում հրեշտակը և ցուլի գլուխն, իսկ աջ կողմում առիւծն և արծիւը :

Ընդարձակ, մուսլլ պարսպի մէջ կանգնած են լուիկ մնջիկ աւերակները Սուրբ Կարապետի, դամբարանի և Բուրթել իշխանի եկեղեցիներէ։ Նրբեմն ճոխ, հարուստ, կենդանի, բազմամարդ վանքն այժմ, տեսեք, ինչպէս տխուր, տրանում, աւերակ դարձած նայում է իւր շուրջը :

Հիւսիսային դարպասից ներս մտնելով ձախ կողմում տեսնում եմ մի սրբատաշ կամարակապ շինութիւն, չորս որմնափակ սիւների վերայ, փոքրիկ բեմով։ Դա Սրբեկեանց տոհմի գլու-

խաւոր իշխանների դամբարանն է, որ կառուցեց 1275 թուականին իշխան Տարսայիճ Օրբելեանը: ուր և տեղափոխեց երկու տարի առաջ հանգուցեալ իւր մեծ եղբօր Սմբատ արքայի մարմինը: Այս հանգամանքի մասին յիշում է իւր պատմութեան մէջ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը: Իսկ Տարսայիճ իշխանը նոյն դամբարանի արեւմտեան դրան վերեւ, արտաքուստ, թողել է այս արձանագրութիւնն: «Ես Տարսայիճ իշխանաց իշխան շինեցի զդամբարանս յաղագս եղբօր իմոյ Սմբատ արքային, վասն որոյ ազաչեմ յիշել թիին 217. (724):»

Երբ տասնեօթ տարի յետոյ մեռաւ ինքը Տարսայիճ իշխանը, նորա մարմինն ևս թաղուեց այդ դամբարանի մէջ: Օրբելեանի պատմութեան մէջ վերջինը կոչուում է Գրգոր Գրգորի և յանուան Սրբոյն Գրգորի, որպիսի անուն այժմ անյայտ է: Դռան վերի լուսամտի շուրջն, արտաքուստ, փակագրով գրած է Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս օգնէ Տարսայիճին:

Այս դամբարանի շինութիւնը յանձնուած էր Սիրանէս վարդապետին և նորան (դամբարանին) յատկացուած է եղել Հալէձոր գիւղի տարեկան և՛ Գրգոր և՛ հարկն, ինչպէս սորա մասին յիշում է հիւսիսային պատի արտաքին անթուական արձանագրութեան մէջ: *) Նոյն հիւսիսային պատի վերայ, ներքուստ, կան երկու արձանագրութիւնք, մինը Մինայ խաթունինը, միւսը Դովեհնց Գրգորի և իւր կնոջ Ասիայինը, զանազան ընծայարեւութեանց մասին: *)

Վերը յիշեցի, որ այս դամբարանը ամփոփում է իւր մէջ Օրբելեանց տոհմի նշանաւոր անդամների նշխարները: Յատակը ծածկուած է երկու կարգ տաղանաքարերով թուալ Գրգոր և Զէյ: Երեսոս դէպի բէմ, աջ կողմիցս հաշուած՝ առաջին քարը չուռի գրութիւն ունեւն անյայտ է: Երկրորդ տաղանաքարը Մինայ խաթունինն է՝ Տարսայիճի կնոջը, որ ըստ արձանագրութեան մեռել է 1298 թուին: Մինայ խաթունը Խաչենոյ մեծ իշխան Ջալալի դուստրն էր: Օրբելեանը պատմում է, թէ Մինայ խաթունին ուղեւոր համար Տարսայիճ իշխանը վրաց Դաւիթ թա-

*) Զալալ Ճանապարհ. Ի. Երես 172.

գաւորի հետ գնաց Խաչէնոյ իշխան Ջալալի որդի Աթարէզի մօտ նորա քոյրը (Մինայ խաթունին) ուզելու: Տարսայիճի իշխանութեան ժամանակ Մինա խաթունը նշանաւոր դեր է ունեցել, ըստ որում շատ արձանագրութեանց և հուիւրաւուութեանց մէջ յիշատակուում է նորա անունը: Մինչև անգամ նորա ամուսին իշխանը իւր պատկերի հետ նկարել է տուել կից և Մինայ խաթունի պատկերը, ինչպէս այժմ տեսնում ենք Ալագեազում գտնուած կիսաբոլոր արձանաքարի վերայ (գլ. 12):

Սոկայն սորա հարս գալը դժուար թէ ուրախութեան աղբիւր լինէր Տարսայիճի ամն մէջ, ըստորում սա իւր ամուսնոյ առաջին կնոջ, Արուզ խաթունի, կենդանութեան ժամանակ երկրորդ կինը եղաւ, այսինքն Տարսայիճ իշխանը, քրիստոնէական օրէնքին հակառակ, երկու կին ունէր: Պատմութիւնը չէ բացատրում թէ ի՞նչ էր պատճառն, որ երկար տարիներ ապրած իւր առաջին կնոջ՝ Արուզ խաթունի հետ, որից ունէր երեք հասակաւոր որդիք՝ Ելիկում, Ստեփաննոս մեարտաօխիտ և Փախրադուլայ, նա միւսեց միւս կին ևս ունենալ, Իւրհօր սոյն ագեղ արարքի մասին Ստեփաննոս մեարտաօխիտը իւր պատմութեան մէջ հարեանցօրէն յիշում է «ընդ որ ոչ հաճեցան օրենք և վարդապետք եկեղեցւոյ»: Արուզ խաթունը Խամայէլական ցեղից է և սիւնեաց Սալուէ իշխանի դուստրը, որ յետոյ ընդ ունեց քրիստոնէութիւնը: Թէ որքան Տարսայիճը յարգում էր իւր առաջին կնոջ՝ Արուզ խաթունին, երևում է նորանից, որ մի արձանագրութեան մէջ Յաղաթ քարի (Ղօշաւանքի) վանքի պատերի վերայ իշխանը տուածին պատարագի օր է նշանակել Մինայ խաթունի առողջութեան համար, այն ինչ Արուզ խաթունի անունը, որ դեռ կենդանի էր, ոչ մի անգ չէ յիշատակուում:

Արուզ խաթունը մեռաւ 735—1286 թուին 12 տարի Մինայ խաթունից առաջ: Նա թաղուեց Տաթևու վանքում և նորա անպաճոյճ դամբարանը հետեւեալ խօսքերով է նկարագրում Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը: «Առաջի մեծի տաճարիս գոյ անշուք և վոքրիկ գաւիթ յորում է գերեզման բարե-

պաշտ տիկնոջ Արուզ խաթունի, ամուսնոյ Տարսայիճ իշխանի Սրբեկեան։

Խաթունի տապանաքարի վերայ գրած են այս հասարակ խօսքերը «Այս յարկ տապան և դիր գամբարան մեծահաւատ կնոջ Արուզ խաթուն դստեր Ասսունի և ամուսնոյն Տարսայիճ իշխանին թվին 21, 6:» Համեմատեցէք յիշեալ բառերը Մինա խաթունի տապանաքարի «Թագազարմ արքայուհի» բառերի հետ։ Դիմենք նորից Մինա խաթունի գերեզմանին։

Մինա խաթունը ունեցաւ երեք զաւակ, մի արու, որին իւր հօր տնունով կոչեց Ջալալ և երկու դուստր, աւագը ամուսնացաւ Խաչենոյ իշխան Դրիգորի հետ որ Աթաբէգ Իվանէի ազգահանն էր, իսկ միւսին, կրտսերին, հօր մահուանից յետոյ եղբայրները ամուսնացրին միայն Գաւրթ թագաւորի՞ եղբոր Մանուէլի հետ։ Վերջապէս Մինա խաթունը Տարսայիճից ութ տարի աւելի տղրելով մեռաւ։ Նորա տապանի արձանագրութեան հեղինակը հետեւեալ խօսքերովն է փառաբանում նորան։ «Թագազարմ արքայուհի Մինա խաթուն, գուտորը մեծ կողմնակալին Ազուանից» Ջալալին։

Երբ որ տապանաքարը Բուրթել իշխանի եղբայր Բուզդայինն է։ Վերջինս Տարսայիճ իշխանի աւագ եղբոր՝ Ելիկումի որդին է։ Պատմութիւնը թէպէտ տեղեկութիւն չէ հազորդում նորա մասին, սակայն տապանաքարի արձանագրութիւնը բացազրում է որ Բուզդայ իշխանը գեւ ևս երիտասարդ հասակում շատ քաջութիւններ է արել և ապա տիգախոցուած մեռել է 767 — 1318 թուականին։ Ահա նորա պատճէնը, «Մեծ Բիւրթելին զգեղահարաշ Բուզային երիտասարդ հասակ, յետ յաւով քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ զպսակ։»

Չորրորդ Բուրթել իշխանի մանուկ Սմբատինն է «վարդազոյն տղան Սմբատ, որդի Բուրթելին յիշեցէք։» Սորա վերայ երկու ազաւնի տերեւը կոտլցներում իրար գէմ կանգնած են։

(Շարունակէ)

ԲԱԶԵՐՈՒՆԻ.